

ПОЧАТКОВИЙ ЕТАП ДОСЛІДЖЕННЯ ДАВНЬОРУСЬКИХ СТАРОЖИТНОСТЕЙ ПОСУЛЛЯ (за матеріалами Чернігівщини)

Про археологічне вивчення давньоруських пам'яток Верхнього і Середнього Посулля в кін. XVIII – на поч. XX ст.

Ключові слова: давньоруський час, В. Б. Антонович, П. В. Голубовський, Т. В. Кибальчич, В. Г. Ляскоронський, С. А. Мазаракі, М. О. Макаренко, Д. Я. Самоквасов, Філарет (Д. Г. Гумілевський), О. Ф. Шафонський, В. М. Щербаківський, городища, кургани, могильники.

Територія Посулля входила до складу Давньоруської держави, що обумовлює інтерес науковців до її історії, висвітленої на сторінках літописів і літературних творів давньоруської доби, та підтверджується «живими» свідками тієї епохи – городищами, поселеннями, курганами й архітектурними спорудами. За визначенням В. Ф. Генінга і В. М. Левченка, в історії археологічних досліджень окремих регіонів є певні хронологічні межі, що залежать від особливостей розвитку науки на їх теренах (*Генінг, Левченко 1992, с. 8*). На сьогодні на території Посулля, що охоплює і південну частину Чернігівщини (Бахмацький, Прилуцький, Варвинський, Срібнянський та Талалаївський р-ни), виявлено чимало пам'яток IX–XIII ст., у вивченні яких можна виділити кілька етапів. Тому є потреба окреслити особливості досліджень на першопочаткових етапах, назвати імена істориків та археологів, які проводили тут розвідки і розкопки, запровадити до наукового обігу архівні матеріали.

Етап початкового накопичення інформації про старожитності для території Посулля припадає на кінець XVIII – першу половину XIX ст., коли в центрі уваги дослідників опинилися літописні міста регіону.

Особливе місце у регіональній історіографії Північного Лівобережжя належить «Черниговского наместничества топографическому описанию» О. Ф. Шафонського (1786 р.). Автор не задовольнився традиційною програмою тогочасних описів і розробив власну анкету, за якою повітові справники повинні були збирати на місцях матеріали (*Шафонский 1851, с. XV–XXII*). Протягом 1784–1785 рр. він особисто

об'їхав кілька повітів, відвідав чимало міст, щоб «все нужное для сведения осмотреть и от старожиллов узнать все то, что к истории оных принадлежит» (*Там же*, с. 137). На відміну від своїх попередників, О. Ф. Шафонський ретельно простудіював усю наявну на той час історичну літературу (літопис Нестора, хроніку М. Стрийковського, Синопис). Особливу увагу дослідник приділив архітектурним та археологічним старожитностям, пам'ятним місцям й урочищам, «кои знамениты по каким-нибудь историческим происшествиям» (*Стороженко 1886*, с. 139), а «из сего числа особливого примечания заслуживают по своей древности города: Чернигов, Нежин и Прилук» (*Шафонский 1851*, с. 197). Причому, він намагався критично аналізувати інформацію, співставляти різні точки зору на ту чи іншу подію.

У поле зору дослідника потрапила й південна частина Чернігівського намісництва, яка у давньоруський час входила до складу Переяславського князівства. Перш за все, О. Ф. Шафонський звернув увагу на літописний Прилук, описавши залишки його валів, а також залишив свідчення про існування городищ з валами і ровами біля сіл Іванківці, Дігтярі, укріплень пізньосередньовічного Край-Города під Прилуками та городищ літописних міст у Срібному (Срібне) та Красному Колядині (Глебль) (*Шафонский 1851*, с. 492, 505, 509, 512, 527, 536, 554).

На початок 50-х рр. ХІХ ст. припадає формування церковно-історичного напрямку в регіональних студіях, яскравим представником якого був чернігівський архієпископ Філарет (Д. Г. Гумілевський). Протягом 1860–1866 рр. він працював над історико-статистичним описом Чернігівської єпархії (*Коваленко 1997*, с. 196).

Нариси архієпископа Філарета насичені археологічними, етнографічними, статистичними матеріалами, містять опис численних культових споруд, ікон, церковного начиння. Саме Філарет здійснив одну з перших спроб поєднати археологічні та писемні свідчення про давньоруські старожитності Чернігівщини. Зібрані ним відомості можна розподілити на кілька груп: відомості про населені пункти, які згадуються в літописах; городища, селища та кургани; скарби й окремі знахідки. Зокрема, на території Чернігівської єпархії Філарет врахував близько 30 літописних топонімів, що дозволяє вважати його працю одним із найповніших реєстрів ХІХ – початку ХХ ст. Так, він описав городища в басейні р. Ромен біля сіл Гайворон та Грицівка в ур. Городок (*ИСОЧЕ 1874*, с. 383, 406–408) та городище біля с. Красний Колядин в ур. Замок (*ИСОЧЕ 1874*, с. 382–395).

Таким чином, протягом першої половини ХІХ ст. історики у своїх працях використовували лише письмові джерела, обмежуючись проблемами географічної локалізації літописних міст за принципом простої співзвучності назв.

Лише у 70-х рр. XIX ст. дослідники вперше серйозно звернулися до речових пам'яток як до джерела вивчення початкових періодів вітчизняної історії. Саме у цей час і були розпочаті археологічні дослідження давньоруських міст на території Посулля.

Так, Д. Я. Самоквасову поталанило локалізувати літописні Всеволож біля с. Сиволож та Глебль поблизу с. Глібовка у межиріччі Десни й Остра. На цій же території він виявив городища біля сс. Біловежі та Гайворона.

Дослідження на території Чернігівщини протягом 1876 р. проводив колекціонер і археолог, член-кореспондент ІМАТ, представник Церковно-археологічного товариства при Київській духовній академії Т. В. Кибальчич. Він, за дорученням Імператорського Московського археологічного товариства (далі – ІМАТ), дослідив городище поблизу містечка Красний Колядин та оглянув кургани біля с. Липове (*Кибальчич 1876, с. 10–13; Протоколи 1878, с. 58*).

Особливе місце серед давньоруських історико-археологічних пам'яток регіону посідає унікальний курганний некрополь біля с. Липове (сучасний Талалаївський р-н Чернігівської обл.), дослідження якого започаткував Д. Я. Самоквасов, а продовжили в червні 1893 р. В. Б. Антонович і С. А. Мазаракі. Як зазначається у звіті В. Б. Антоновича, направленому до Імператорської археологічної комісії (далі – ІАК), вони розкопали два кургани з похованнями за обрядом трупоспалення.

До вивчення некрополя біля Липового згодом звернувся співробітник Археологічного інституту та Єрмітажу М. О. Макаренко. Влітку 1906 р. він розкопав у трьох різних групах 9 курганів за обрядом трупопокладення в ямах та у зрубі. Крім того, М. О. Макаренко звернув увагу ІАК на руйнацію кількох десятків насипів на території, виділеній, за дозволом місцевої влади, під будівництво нової церкви. У відповідь на запит ІАК місцева влада послалася на клопотання Синоду, що стало підставою для виділення земельної ділянки (*РА ПМКРА, ф. 1, оп. 1916, спр. 69, арк. 12–14; Макаренко 1907, с. 38–42*). М. О. Макаренко також обстежив городище, розташоване на північній околиці села й зафіксував знищення валів землевласниками.

Згодом, у 1916 р., розкопки курганного некрополя біля с. Липове провів В. М. Щербаківський (*РА ПМКРА, ф.1, оп. 1916, спр. 124, арк. 15*). Він дослідив 6 курганів з похованнями за обрядом інгумації в ямах, одне з яких виявилось парним. Завдяки поховальному інвентарю, виявленому у 4-х курганах, поховальні пам'ятки було датовано X–XIII ст. (*Моця 1988; Щербаківський 1920*).

Відомий історик О. М. Лазаревський ще напередодні XI Археологічного з'їзду 1899 р. порушив питання про створення історичних карт. Так, на XIII Археологічному з'їзді П. В. Голубовський оприлюд-

нив, використовуючи літописні свідчення, актові матеріали та результати археологічних розшуків, «Историческую карту Черниговской губ. до 1300 г.», зауваживши, що це «первый опыт, подлежащий усовершенствованию по мере открытия новых материалов», а для подальшої плідної роботи над картою необхідно, щоб «местные интеллигентные силы своими сообщениями пришли на помощь людям науки» (*Голубовский 1908, с. 1*). До карти П. В. Голубовським було додано «Объяснительный словарь», в якому він навів вичерпну інформацію про літописні міста. Дослідник визначив місцезнаходження літописного Глебля біля Красного Колядина (*Голубовский 1908, с. 19–20*).

Археологічні студії на цьому етапі продовжив В. Г. Ляскоронський, який беручи участь в експедиціях та підготовчій роботі до XII–XIV Археологічних з'їздів, опублікував нові матеріали з археології – «Городища, курганы и змиевы валы, находящиеся в бассейне р. Сулы». Він описав оборонні споруди городищ Красного Колядина, Грицівки, Липового, Срібного, Варви (*Ляскоронский 1901, с. 406–407, 409–410, 449, 453*).

Завдяки проведеним розвідкам в ур. Замок вперше з'явився план Варви й опис знайдених артефактів – фрагментів кераміки, кісток, вугілля тощо. В. Г. Ляскоронський вважав, що це не літописний Варин, а місто Баруч (*Ляскоронский, 1901, с. 448–449*). В околицях с. Грицівка в ур. Городок дослідник уклав план городища, описав його укріплення і зафіксував уламки печини, фрагменти ліпного посуду, шиферні пряслиця (*Там же, с. 408–409*).

В. Г. Ляскоронський зняв детальний план укріплень давньоруських городищ в ур. Замок та Гуляй-город у Красному Колядині. Його опис і план стали першоджерелом для дослідників. Він перший запропонував ототожнити городище з літописним Красном, але на той час побутувала версія про місцезнаходження у Красному Колядині літописного Глебля (*Ляскоронский, 1901, с. 452–453*). Крім того, дослідник залишив детальний план валів і ровів літописного Срібного (*Там же, с. 449–450*).

Разом з С. А. Мазаракі В. Г. Ляскоронський провів археологічні дослідження по долинах річок Сули, Псла та Ворскли на Полтавщині, в сучасних Харківській і Сумській обл. Результатом обстежень стала укладена ним своєрідна археологічна мапа Східної України, якою довгий час зі вдячністю користувалися археологи.

Таким чином, матеріали, отримані під час обстежень і розкопок давньоруських старожитностей на території північної частини Посулля, що охоплює південь Чернігівщини, в другій половині XVIII – на початку XX ст. були введені до наукового обігу у ряді видань і публікацій в науковій періодиці. Це сприяло зростанню інтересу до

історичного минулого, популяризації історико-культурної спадщини Посулля.

Література

- Бережков М. А. Ф.** Шафонский и его труд “Черниговского наместничества топографическое описание” (Заметки к истории Черниговской губернии и Малоросии вообще) / М. Бережков. — Нежин, 1910. — 120 с.
- Генинг В. Ф.** Археология древностей — период зарождения науки (конец XVIII в. — 70-е гг. XIX в.) / В. Ф. Генинг, В. Н. Левченко. — К., 1992. — 24 с.
- Голубовский П. В.** Историческая карта Черниговской губернии до 1300 г. / П. В. Голубовский // Тр. XIII Археол. съезда в Екатеринославе в 1905 г. / [под ред. гр. П. С. Уваровой]. — М., 1908. — Т. 2. — С. 1—50.
- Историко-статистическое описание Черниговской епархии (ИСОЧЕ). — Чернигов, 1874. — Кн. 4. — 444 с.
- Ін-т рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського НАН України (ІР НБУ). — Ф. І. — Оп. 1. — Спр. 7861. — 2 арк.
- Кибальчич Т. В.** Древности (Указатель к археологическим находкам 1875—1876 года) / Т. В. Кибальчич. — К., 1876. — 45 с.
- Коваленко О. Б.** До питання про авторство “Историко-статистического описания Черниговской епархии” / О. Б. Коваленко, О. Ф. Тарасенко // Україна і Росія в панорамі століть: зб. наук. пр. на пошану проф. К. М. Ячменіхіна. — Чернівці, 1997. — С. 195—206.
- Ляскоронский В. Г.** Городища, курганы и змиевы валы, находящиеся в бассейне р. Сулы // Тр. XI Археол. съезда. — М., 1901. — Т. 1. — С. 404—457.
- Макаренко Н.** Отчет об археологических исследованиях в Полтавской губернии в 1906 г. / Н. Макаренко // Изв. Имп. Археол. комиссии. — СПб., 1907. — Вып. 22. — С. 38—90.
- Моця О. П.** Курганный могильник в с. Липове / О. П. Моця // Друга Чернігівська обл. наук. конф. з історичн. краєзнавства: тез. доп. — Чернівці; Ніжин, 1988. — Вип. II. — С. 21—22.
- Протоколы // Древности. Тр. МАО. — М., 1878. — Т. VII. — Вып. 2. — С. 1—98.
- Рукописн. архів ПМК РАН. — Ф. 1. — Оп. 1916. — Спр. 69. — 16 арк.
- Рукописн. архів ПМК РАН. — Ф. 1. — Оп. 1916. — Спр. 124. — 56 арк.
- Стороженко Н. В.** История составления “Топографического описания Черниговского наместничества” А. Шафонского (Эпизод из южнорусской историографии) / Н. В. Стороженко // Университ. известия. — К., 1886. — № 10. — С. 135—168.
- Шафонский А. Ф.** Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малой России, из частей коей оное наместничество составлено / А. Ф. Шафонского. — К., 1851. — 697 с.
- Щербаківський В.** Розкопки в с. Липовому Роменського пов. / В. Щербаківський // Зап. Укр. наук. Тов-ва дослідження й охорони пам'яток старовини та мистецтва на Полтавщині. — Полтава, 1920. — Вип. II. — С. 13—16.